

УДК: 261.6

ЗНАКИ ЧАСУ У ВЧЕННІ ПАПИ ІВАНА ХХІІІ

Волинець Оксана

Національний університет "Львівська політехніка"

(стаття надійшла до редколегії – 17.02.2016 р., прийнята до друку – 14.04.2016 р.)

© Волинець О., 2016

Проаналізовано позицію Римського понтифіка Івана ХХІІІ у розпізнаванні і прочитанні "знаків часу" як світових подій та явищ, які становлять загрозу світовій безпеці і мирному співіснуванню міжнародної спільноти. У контексті відповіді на знаки часу, застосовуючи аналітичний, структурно-функціональний, системний методи та контент-аналіз, досліджуються, подані у працях Івана ХХІІІ рекомендації та механізми врегулювання міжнародних конфліктів та забезпечення миру і міжнародної безпеки.

Ключові слова: "знаки часу", мир, безпека, конфлікт, Церква.

SIGNS OF TIME IN TEACHINGS BY POPE JOHN XXIII

Oksana Volynets

The article analyzes encyclicals of Pope of Rome John XXIII, which are dedicated to the issue of threats to international security and global peace. John XXIII investigated treatment of the concept of "signs of time" and their interpretation in terms of the Cold War and the Caribbean crisis.

The main provisions of letters and encyclicals of John XXIII are analyzed, applying analytical, systematic, structural and functional methods and content analysis. As a result, their significant contribution to peace and security is revealed. The Pope provides characteristic view on scientific and technological progress of mankind in all its positive and negative aspects, such as arms race, emergence of modern weapons of mass destruction, division of the world into parties and blocks, etc. Those characteristics were treated as unique signs of the time which requires immediate and adequate solution for the whole universal community, international organizations, each state itself, and the Church. Thus, the Pope John XXIII interprets all these negative trends of the modern world as a moral problem which destroys balance between politics and morality.

Further on, we investigate position of the Pope John XXIII concerning the need for renewal of the Church and its missionary activities in the context of social and political development. The Second Vatican Council, its Declarations, decrees and constitutions became the result of Pope's aspirations. Those achievements have opened new opportunities for the Church within new social and political conditions of human society development.

Special attention is given to the analysis of John XXIII's encyclical "Peace on Earth". It proposes methods, ways, and mechanisms to overcome international conflicts and rebuild the global security system. It is alleged that Pope John XXIII's recommendations are still relevant today and international community can use them to achieve peace, universal order and ensure global security.

Key words: signs of time, peace, security, conflict, the Church.

Актуальність дослідження обраної тематики зумовлена подіями останнього часу, зокрема, війною у Сирії та на Сході України, які стали викликом для світового співтовариства та створили реальну загрозу існуванню, встановленої протягом останніх десятиліть, системі глобальної безпеки. Війни останнього десятиліття можна трактувати як "знаки часу", які потребують негайного усвідомлення та вирішення не лише сторонами конфлікту, а й усім світовим співтовариством. Неабияку роль у прочитанні та тлумаченні знаків часу відіграє Католицька Церква, яка вчасно реагує та адекватно трактує всі виклики,

пов'язані зі загрозою людині, порушенням її прав та свобод. Вагоме значення у прочитанні та відповіді на знаки часу мають, зокрема, праці папи Івана ХХІІІ. Його понтифікат відбувався в період особливо гострого виклику світовій безпеці, спричиненої Карибською кризою, яка могла у будь-яку хвилину перерости у Третю світову війну. Саме заклик Івана ХХІІІ до всієї світової спільноти, ворожих сторін та всіх людей доброї волі до встановлення миру створив умови для подолання суперечностей, встановлення миру і відновлення міжнародної безпеки. Думки та пропозиції папи Івана ХХІІІ не втратили своєї

актуальності, а його рекомендації можна використати в разі подолання конфліктів та відновлення миру і стабільності, а, відтак, гарантування глобальної безпеки в умовах сьогодення.

Джерельною базою дослідження стали праці папи Івана XXIII, зокрема енцикліка “*Mater et Magistra*”, енцикліка “*Pacem in Terris*”, булла “*Humanae salutis*” та твори видатних зарубіжних авторів: Станіслава Білецького, Юзефа Майки, Й. Мойси, Митрополита Никодима, праці яких присвячені аналізу життя, діяльності та послань папи Івана XXIII. Водночас, поза увагою авторів залишилось питання інтерпретації Іваном XXIII поняття “знаків часу”.

Мета дослідження полягає в аналізі праць папи Івана XXIII щодо питання війни і миру як своєрідних знаків часу – викликів для світового співтовариства, розкриття універсальності рекомендацій папи у ділянці подолання міжнародних конфліктів і сприяння налагодженню добросусідських взаємовідносин між усіма акторами міжнародних відносин та гарантуванні глобальної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Оскільки формування поняття “знаки часу” має євангельський характер (а зі своєї природи біблійний), то незаперечною заслугою папи Івана XXIII є його застосування його вперше у властивому сенсі в офіційних документах Церкви [10, с. 34]. Уже в буллі “*Humanae salutis*” (“Здоров’я людини”) від 25 грудня 1961 року папа посилається, власне, на текст св. Матея: “Якщо йдеться про нас, то прагнемо повністю довіритися Спасителю, який взиває до розпізнавання знаків часу. Відкриваємо серед непроникної темряви особливі знаки, котрі передбачають кращі часи для Церкви і людства” [1, с. 6].

Іван XXIII цитує слова Ісуса: “Вигляд неба вмiсте розпізнати, а знаків часу не можете?” (Мт. 16, 3). Після цього папа перераховує такі явища: криваві війни, гонка озброєнь, духовна криза, науковий поступ, проблема миру та співпраці. Далі Іван XXIII подає доктринальні та практичні проблеми, пов’язані зі Святим Письмом, Традицією, Таїнствами, молитвою, церковною дисципліною, харитативними акціями, апостольством мирян і місіями [9, с. 23].

Очевидно, що в цьому документі “знаки часу” означають сучасні, особливо суспільні, проблеми. У контексті свого часу папа відкриває низку проблем, внутрішню єдність яких, на перший погляд, важко помітити. На проблеми, ледь пов’язані з релігією він дивиться в контексті суто релігійної проблематики [8, с. 229].

У короткому вступі булли “*Humanae salutis*” папа Іван XXIII говорить про історичне буття Христової Церкви, про те, що навіть у найтяжчі

періоди, які пережило людство, вона завжди була провісницею правди і спасіння. І сьогодні, коли людство йде шляхом значних змін, перед Церквою постають важливі завдання.

У людській спільноті можна спостерегти охолодження до невмирущих скарбів, і водночас, помітно невпинний пошук задовольень, які сучасний прогрес робить легко досяжними. Технічний прогрес дав людині змогу виробляти зброю для власного знищення, а це, своєю чергою, породжує тривогу, ставить низку запитань, які потребують негайної, адекватної відповіді. Вихід з такого стану папа бачить у прискоренні цього процесу, в який вже вступило людство, процесу, який веде народи до дружнього єднання, до взаємодопомоги [6, с. 449].

Церква не залишалася і не залишається інертною перед еволюцією людства, науково-технічним прогресом та соціальними революціями, вона, нарешті, знайшла в собі сили для проповіді апостольської науки, для впливу на всі ділянки людської діяльності, і це завдяки своєму духовенству та завдяки тим мирянам, яким було довірено найбільш суттєві турботи про Церкву. Порівнюючи Католицьку Церкву з людським суспільством, папа Іван XXIII відзначає їх зміни, що відбуваються паралельно. Церква теж змінюється та оновлюється, її внутрішня єдність змінюється, збільшується її дієва духовна сила. Думка про те, що Церква сьогодні має бути здатна вирішувати проблеми людей нашої епохи, завжди хвилювала папу [6, с. 49] і власне ця турбота продиктувала рішення скликати II Ватиканський Собор.

Вислів “знаки часу” папа вживає для характеристики особливих проблем, які виникли в період його понтифікату. Навіть тоді, коли Іван XXIII прямо не вживає це поняття, то сама ідея знаків часу завжди залишається в полі його зору й особливої уваги. Папа проявляв особливий інтерес до тогочасних проблем і способів їх вирішення як на теоретичній, так і на практичній площинах. Прикладом цього може бути енцикліка “*Mater et Magistra*” (15. V. 1961), яка стала важливим етапом у розвитку суспільної місії Церкви. Відкриваючи II Ватиканський Собор, папа наголосив на низці важливих проблем людства, що потребують негайного вирішення та, одночасно, подав свої рекомендації щодо способів та механізмів їх вирішення [7, с. 353].

Сімдесята річниця енцикліки “*Res novae*” (“Нові речі”) папи Лева XIII., очевидно, не була причиною, а тільки приводом для опублікування першої соціальної енцикліки Івана XXIII “*Mater et Magistra*” (“Мати і наставниця”). Справжні причини

стисло й узагальнено сформульовано в самому тексті енцикліки. Вони полягають у глибоких змінах у науці, техніці, економіці, соціально-політичному житті народів та світової спільноти. Ці переміни потребують переосмислення і перегляду принципових положень та напрацювання актуальних дороговказів, яких могли б, без ризику помилки, дотримуватися католики у своїй суспільній, економічній та політичній діяльності [5, с. 379].

Під час осмислення та інтерпретації енцикліки необхідно враховувати найважливіші соціальні процеси та обставини:

- Друга світова війна виявила кризу в міжнародній політиці та недосконалість старих засобів у політиці, щоб захистити людство від знищення; міжнародна політика відчуває гостру потребу у твердих моральних засадах;

- війна оголила кризу тоталітарних політичних ідеологій, а також продемонструвала їхню злочинну суть;

- відбувся поділ світу на табори і блоки; в основу цього поділу покладено різкі економічні та політичні відмінності;

- в соціологічному відношенні світ став єдиним, посилюється взаємозв'язок не тільки між окремими людьми, спільнотами і народами, але й між цілими політичними та економічними регіонами планети;

- з розвитком технічних наук порушився баланс між науково-технічним прогресом та станом моралі і гуманітарних знань про людину;

- попри все зріс інтерес до проблем сенсу життя та глибокого вивчення людини;

- змінилася ситуація і для Церкви, яка, завдяки своїй універсальності, отримала можливість охопити своєю діяльністю весь світ, зрозуміти іншу культуру та мирно з нею співжити [5, с. 380].

У зв'язку з цими суспільними процесами, виникла низка спірних теоретичних і практичних питань: проблема реформування підприємств; участь у розподілі національного доходу; проблема власності в плані процесу “усуспільнення”; роль міжнародної економічної співпраці; явище урбанізації та зміна села і сільського господарства; проблема народонаселення та проблема перенаселення [5, с. 381]. У сучасних умовах до переліку цих глобальних проблем варто додати проблеми біженців та забезпечення їхніх прав; екологічну, розповсюдження ядерної зброї, тероризму тощо.

Характерно папа вирішує питання соціалізації. У розділі “Соціалізація, її походження та об’єм” понтифік насамперед закликає не плутати цього поняття з націоналізацією, тобто з відчуженням

приватних підприємств на користь держави. Хоча Церква в окремих випадках допускає націоналізацію, зокрема промислових гігантів, у разі збереження справедливості щодо оцінки вартості підприємства та виплати повної суми власнику, чи власникам. Націоналізація допускається також як кара за окремі злочини [6, с. 335]. Під терміном “соціалізація” у прямому значенні папа розуміє “зростаюче помноження соціальних відносин між людьми, що проявляється в різних організаційних формах приватного чи суспільного порядку” [2, с. 19].

На думку папи Івана ХХІІІ, соціалізація – причина зростаючого втручання влади у всі ділянки життя. З іншого боку, соціалізація є бажанням людей об’єднатися для досягнення цілей. “Це стремління, – пише папа, – викликало до життя ... цілий ряд груп, рухів, об’єднань, закладів, які змагають до економічних, культурних, соціальних цілей як в окремих державах, так і в світовому масштабі” [2, с. 21].

Після роздумів про недоліки та переваги соціалізації папа Іван ХХІІІ порушує в енцикліці низку інших важливих проблем і питань: справедлива нагорода за працю; справедливість у розподілі благ; питання приватної власності; питання розвитку сільського господарства тощо.

В енцикліці “*Mater et Magistra*” Іван ХХІІІ окреслив певні принципи герменевтики знаків часу. В якомусь сенсі Церкві необхідна пророка харизма у розкриванні змісту історичних подій. Посеред буденних людських справ та інтересів Церква має обов’язок досліджувати таємничі плани Божого Провидіння. Як відомо, одним із завдань старозавітних пророків була інтерпретація актуальних подій з точки зору Божих замислів [8, с. 229].

Вислів “знаки часу”, який мав початково дуже загальне тлумачення, з часом став набирати виразного змісту. Це можна зауважити в енцикліці Івана ХХІІІ “*Pacem in terris*” (“Мир на землі”) (11. 04. 1963). Хоча оригінальний латинський текст енцикліки не вміщує вислову “знаки часу”, а зазначений лише у підзаголовках різних перекладів, однак ідея знаків часу, що переповнює енцикліку, має вагомий вплив на розуміння цього документа. Власне, ця енцикліка надала вислову “знаки часу” значного розголосу. Поняття “знаки часу” ввійшло до категоріального апарату не лише Церкви, а й стало широко використовуватись у теологічних та світських наукових дослідженнях.

Загалом “*Pacem in terris*” є відповіддю на один із найактуальніших знаків часу – на всевітнє змагання до миру. Своєю тематикою вона глибоко пов’язана з традиційною суспільно-політичною діяльністю Церкви, для якої турбота про мир завжди була

першочерговим завданням. Після Другої світової війни виявилася зростаюча гострота проблеми збереження миру між народами та державами. Період холодної війни посилив гонку озброєнь, у результаті якої в руках глав держав військового командування зосередився могутній потенціал засобів знищення, здатних загубити людство [5, с. 384–385]. Карибська криза як апогей холодної війни поставила світ перед загрозою Третьої світової війни та критично загострила питання існування людства.

Безумовно, не всі держави і не завжди володіють засобами, необхідними для ефективного захисту від військової агресії. Саме тому виникає необхідність у міжнародних і регіональних організаціях, які повинні співпрацювати у напрямі подолання конфліктів і забезпечення миру, водночас, відновлюючи взаємну довіру. Аналізуючи завдання та діяльність ООН, Іван ХХІІІ писав: “Отож ми палко прагнемо, щоб Організація Об’єднаних Націй спромоглася дедалі краще пристосовувати свою форму і свої засоби до широти і шляхетності своїх обов’язків. Нехай найшвидше надійде той час, коли ООН зможе дієво захищати права людської особи; права, які безпосередньо випливають із гідності людської особи, а тому є універсальними, непопущними і незмінними, тим паче, що люди, які нині щодень, то ширше беруть участь у політичному житті своїх націй, дедалі активніше дбають і про загальнолюдські інтереси й дедалі краще усвідомлюють свою належність, як живих членів, до всесвітньої людської родини” [3, с. 41]. Папа Іван ХХІІІ покладає сподівання на те, що завдяки зустрічам і переговорам люди краще зрозуміють зв’язки, які їх поєднують, адже ці зв’язки походять з їхньої спільної природи, а також усвідомлять, що одна з найголовніших вимог цієї природи полягає в тому, щоб між ними і їхніми народами панував не страх, а любов, яка виражається у чесному, багатогранному і продуктивному співробітництві [3, с. 36–37].

В енцикліці папа ставить питання причини нездатності ширших зусиль низки міжнародних миротворчих організацій, політиків відвести від людства загрозу війни, і приходять до висновку, що це передусім моральна проблема, причина якої полягає в дисгармонії між політикою і мораллю. “Уряд, – говорить папа, –...щоб вміти пристосувати юридичні рамки до еволюції суспільного розвитку та краще розв’язати нові проблеми, повинен володіти чітким усвідомленням природи та об’єму його влади. Для цього необхідна рівновага, моральна спрямованість, проникливість, практичність, що дає йому можливість швидко та об’єктивно, пристосувавшись до конкретних обставин, проявити тверду і непохитну

волю, реагуючи второпно і ефективно” [3, с. 12]. Безсумнівно, такі рефлексії Івана ХХІІІ, враховуючи український контекст, і сьогодні залишаються актуальними. На жаль, ні український уряд, ні міжнародне співтовариство, попри свої зусилля, зокрема, введення санкцій проти Російської Федерації, досі залишаються нездатними припинити військовий конфлікт на Сході України.

Окрім питань миру і політики, енцикліка “*Pacem in terris*” порушує важливі питання порядку між людьми, взаємин між одиницями та громадянською владою, взаємин між одиницями, державами і світом, а також подає цінні пастирські вказівки та поучення.

З погляду відчитання знаків часу величезного значення набирає адресат енцикліки. Оскільки прагнення миру переповнює все людство, Іван ХХІІІ звертається у цій енцикліці до всіх людей доброї волі. У зв’язку з цим, типово християнські аргументи наче відходять на другий план, а на першому місці опиняються: природний закон; гідність людської особи; права людини; засади правди, справедливості, любові і свободи [8, с. 230].

Світова прогресивна громадськість з ентузіазмом зустріла енцикліку. Для ілюстрації наведемо цікавий приклад. У радянських засобах масової інформації було відзначено: “Нова енцикліка, з якою папа Іван ХХІІІ звернувся до світу, вірних і всіх людей доброї волі, викликала величезний відгук у всьому світі, так як вона присвячена питанню, що хвилює людство, а саме збереженню миру на нашій планеті” [6, с. 121]. Пишучи “*Pacem in terris*”, Іван ХХІІІ сповнив очікування світу, про що свідчить ентузіазм у прийнятті енцикліки всіма людьми доброї волі, навіть не прихильних до Католицької Церкви. Весь понтифікат папи Івана ХХІІІ пронизаний ідеєю служіння миру. Усі численні виступи папи на аудієнціях, перед паломниками, на радіо і телебаченні, всі його різдвяні і пасхальні послання проникнуті ідеєю миру та мирного співіснування народів і націй, а енцикліка “*Мир на землі*” стала своєрідною “лебединою піснею” папи-миротворця [6, с. 518–519].

Іван ХХІІІ з почуттям відповідальності та із запалом віддавався постійному проникненню в потреби Церкви і людства, враховуючи засади формування планів діяльності Церкви, пристосованих до вимог часу. Будучи обдарованим особливою харизмою відчитання дійсності, досконало вмів побачити виклики сьогодення, розпізнати знаки часу. У конкретній історії часто вбачав “*kairos*” [7, с. 353].

Відчитання та аналіз знаків часу, що проявились у період понтифікату папи Івана ХХІІІ потре-

бували негайної реакції Католицької Церкви та ставили перед нею завдання пошуку шляхів подолання негативних тенденцій, що особливо гостро проявились упродовж суспільно-політичного розвитку міжнародної спільноти. Іван ХХІІІ розумів, що ці проблеми можна вирішити у площині християнського віровчення. Великі надії папа покладав на Церкву як на світовий моральний авторитет, спроможний запропонувати універсальні рецепти у справі розбудови міжнародної спільноти на засадах миру, взаємоповаги, співпраці та безпеки. Таке завдання могла виконати оновлена Церква, повністю адаптована до нових суспільно-політичних реалій. За висловом Івана ХХІІІ, Собор він скликав, “щоб внутрішній устрій Римської Церкви здобув нову силу” [6, с. 516]. 25 січня 1959 року Іван ХХІІІ оголосив про свій намір скликати Собор. Після майже трирічної підготовки, 11 жовтня 1962 року ІІ Ватиканський Собор розпочав свою роботу. До участі у Соборі було запрошено 2867 учасників, серед яких: 84 кардинали, 6 патріархів, 327 правлячих архієпископів, 1379 правлячих єпископів, 136 апостольських вікаріїв та адміністраторів, 95 абатів і прелатів, 65 глав чернечих орденів [6, с. 385–472]. Результатом роботи ІІ Ватиканського Собору стало прийняття низки декларацій, декретів та конституцій, які стали дорогоказами не лише діяльності Церкви в новий суспільно-політичних умовах, а й для всіх людей доброї волі. Видається, що ІІ Ватиканський Собор можна потрактувати як своєрідний знак часу, як виклик до переосмислення не лише Церквою, а й кожною людиною і спільнотою свого покликання у світі.

Відкриваючи другу сесію Собору 29 вересня 1963 р., наступник Івана ХХІІІ папа Павло VI звернувся до усопшого папи зі словами: “O carum et venerandum Johannem Pontificum! Ми підносимо Тобі хвалу і подяку за те, що Ти з Божого допущу скликав цей Собор, щоб відкрити Церкві нові шляхи. Не захочений ніякими земними благами, не примушований ніким, а якби розгадуючи небесні плани і відчуваючи темряву тягарів нашого часу, Ти знову підняв порвану нитку І Ватиканського Собору” [4, с. 575].

Висновки. Проведений аналіз творів папи Івана ХХІІІ дає змогу зробити такі узагальнення:

по-перше, понтифікат папи Івана ХХІІІ збігся у часі з періодом апогею “холодної війни”, що проявився у Карибській кризі, яка стала викликом для системи міжнародної безпеки та поставила світ перед загрозою Третьої світової війни, результатом якої могло стати знищення людства;

по-друге, усвідомлюючи загрозу, створеній після Другої світової війни системі міжнародної

безпеки, Іван ХХІІІ трактує її як своєрідний знак часу, який потребує негайного й адекватного вирішення. До врегулювання конфлікту та відновлення міжнародної безпеки потрібно залучити не лише ворожі сторони, а й усе міжнародне співтовариство, Церква, міжнародні організації та всі люди доброї волі;

по-третє, своєрідною відповіддю на виклики знаків часу стало скликання папою Іваном ХХІІІ Другого Ватиканського Собору, який теж можна трактувати як знакову подію, яка дозволила Церкві переосмислити своє місце в сучасному світі, запропонувати нову парадигму “оновлена Церква – суспільство” та опрацювати нові імперативи своїх місця, діяльності та місії у світі.

По-четверте, спадщина папи Івана ХХІІІ настільки багатогранна і різнопланова, що підняті у його працях питання збереження миру на планеті залишаються актуальними і сьогодні. Особливої гостроти вони набули в останні кілька років і пов’язані з військовими діями у Сирії та на Сході України. Військові конфлікти у цих регіонах поставили під загрозу існування твореної десятиліттями системи міжнародної безпеки. Усе світове співтовариство опинилось перед фактом необхідності досягнення миру та стабільності і налагодження добросусідських відносин. У цьому контексті рекомендації Івана ХХІІІ щодо шляхів та механізмів збереження миру як особливої цінності для всього людства можна використати в умовах сучасного загострення міжнародних конфліктів та викликаного ними загрозою світовій безпеці, а, відтак, праці папи Івана ХХІІІ потребують подальшого ґрунтовного та детального аналізу науковців.

1. Иоан ХХІІІ. Булла “*Humanae salutis*” 21.12.1961 / Иоан ХХІІІ. – Русский перевод. – Ватиканская типография, 1961. – 7 с.
2. Иоан ХХІІІ. Енциклика. “*Mater et magistra*” 15.05.1961 / Иоан ХХІІІ. – Русский перевод. – Ватиканская типография, 1961. – 59 с.
3. Иоан ХХІІІ. Енциклика. “*Pasce in terris*” 11.04.1963 / Иоан ХХІІІ. – Русский перевод. – Ватиканская типография, 1963. – 53 с.
4. Лорци Й. История Церкви, Т. II. / Йозеф Лорци. – М.: Христианская Россия, 2000. – 579 с.
5. Майка Ю. Социальное учение Католической Церкви / Юзеф Майка. – Рим-Люблин: Издательство Святого Креста, 1994. – 479 с.
6. Никодим, митрополит Ленинградский и Новгородский. Иоан ХХІІІ папа Римский / Никодим. – Wien: Pro oriente, 1984. – 655 с.
7. Bielecki S. Wkład Kieleckiego środowiska Teologicznego w rozwój teologii znaków czasu / S. Bielecki // W: D. Olszewski, R. Kulikowski, K. Gurda (Red.). *Kultura teologiczna Seminarium Duchownego w Kielcach 1772–2002*. – Kielce, 2002 – S. 351–368.
8. Bielecki S. Znaki czasu i ich rozpoznawanie / S. Bielecki // W: R. Kamiński (Red.). *Teologia pastoralna. T. I*. – Lublin, 2000. – S. 223–248.
9. Moysa S. Znaki czasu a

- rozeznanie duchowe / S. Moysa // *Collektanea Theologica*. – 1997. – No. 47. – S. 24–44. 10. Ricci G. *O teologię znaków czasu* / G. Ricci, Tlum B. Rożycka // *Chrześcijanin w świecie*. – 1974. – No. 2. – S. 34–56.
1. Ioan XXIII. Bulla “*Humanae salutis*” 21.12.1961 / Ioan XXIII. – Russkiy perevod. – Vatikanskaya tipografiya, 1961. – 7 s. 2. Ioan XXIII. Entsiklika. “*Mater et magistra*” 15.05. 1961 / Ioan XXIII. – Russkiy perevod. – Vatikanskaya tipografiya, 1961. – 59 s. 3. Ioan XXIII. Entsiklika. “*Pacem in terris*” 11.04.1963 / Ioan XXIII. – Russkiy perevod. – Vatikanskaya tipografiya, 1963. – 53 s. 4. Lortts Y. *Istoriya Tserkvi, T. II.* / Yozef Lortts. – M. : Hristianskaya Rossiya, 2000. – 579 s. 5. Mayka Yu. *Sotsialnoe uchenie Katolicheskoy Tserkvi* / Yuzef Mayka. – Rim-Lyublin : Izdatelstvo Svyatogo Kresta, 1994. – 479 s. 6. Nikodim, mitropolit Leningradskiy i Novgorodskiy. *Ioan HHIII papa Rimskiy* / Nikodim, – Wien: *Pro oriente*, 1984. – 655 s. 7. Bielecki S. *Wkład Kieleckiego środowiska Teologicznego w rozwój teologii znaków czasu* / S. Bielecki // W: D. Olszewski, R. Kulikowski, K. Gurda (Red.). *Kultura teologiczna Seminarium Duchownego w Kielcach 1772–2002*. – Kielce, 2002 – S. 351–368. 8. Bielecki S. *Znaki czasu i ich rozpoznawanie* / S. Bielecki // W: R. Kamiński (Red.). *Teologia pastoralna. T. 1.* – Lublin, 2000. – S. 223–248; 9. Moysa S. *Znaki czasu a rozeznanie duchowe* / S. Moysa // *Collektanea Theologica*. – 1997. – No. 47. – S. 24–44; 10. Ricci G. *O teologię znaków czasu* / G. Ricci, Tlum B. Rożycka // *Chrześcijanin w świecie*. – 1974. – No. 2. – S. 34–56.